

ПРОВІДНИК ІДЕЇ ЗГУРТУВАННЯ УКРАЇНСТВА
(до 110-річчя з дня смерті Пантелеймона Куліша)

Тавро українського націоналізму (у радянсько-негативному трактуванні цього терміну) тривалий час було й на творчому доробку українського письменника XIX ст., сучасника Т. Г. Шевченка — Пантелеймона Олександровича Куліша (1819—1897). Аналізуючи його художні твори та наукові праці сьогодні, можна сказати, що були вони глибоко національними, але не мали якогось негативного націоналістичного спрямування. Для П. Куліша в той час це був спосіб діяльності, спрямований насамперед на захист своєї національної приналежності, на захист самобутності своєї нації, коли над нею нависла загроза.

Безперечно, П. Куліш був особистістю багатограних зацікавлень, людиною, без сумніву, надзвичайно талановитою, неординарною, складною, іноді навіть суперечливою. Він і до сьогодні залишається до кінця не збагненим, окремі сторінки його творчого доробку стають нам зрозумілими лише сьогодні і виявилися напрочуд пророчими. Але він ніколи не був "антинародним", всі свої сили і талант він віддав саме служінню своєму народу, за що, як було зазначено, і був таврований окремими радянськими критиками-псевдопатріотами "буржуазним націоналістом". Але його "націоналізм" був найвищим виявом любові до свого народу, яку як митець і науковець він постійно доводив своєю невтомною працею.

Життєвий шлях письменника був багатий на творчість, події, зустрічі. Народився П. Куліш 8 серпня 1819 р. на Сумщині в сім'ї дрібного поміщика. Після закінчення навчання він працював учителем в Луцьку, Рівному, Києві. П. Куліш брав участь у роботі Кирило-Мефодіївського братства, за що був заарештований і висланий за межі України. Він автор численних художніх творів, праць з історії, етнографії. Його філософські погляди, відомі під назвою "хутірських", близькі до переконань Г. Сковороди. У 1856—1857 рр. він видав двохтомний збірник фольклорно-етнографічних матеріалів під назвою "Записки о Южной Руси", яким надзвичайно гордився; він видавець українського журналу "Основа", автор першого історичного роману "Чорна рада. Хроніка 1663 року", в якому простежуємо відображення тради-

цій козацького літописання (відомо, що "козацькі" літописи були предметом його дослідження).

Творчі та ідейні шукання П. Куліша протягом життя були далеко нерівномірними, часто навіть суперечливими, що відповідало тому складному історичному часу, в який він жив. Але кредо своєї творчості, рятівний круг у нелегких випробуваннях долі мислитель часто знаходив у творчості свого народу, яка була для нього взірцем майстерності, джерелом натхнення. Над чим би не працював письменник у той складний для України час, коли все національне обмежувалося і знищувалося, погляд його повсякчас був заглиблений у народне слово, звичаї, обряди, культуру.

І зараз, у складний для України час державотворення, визначення духовних пріоритетів народ намагається повернути втрачені цінності, незаслужено заборонені та забуті імена. Серед них, як спостерігаємо, поступово і впевнено повертається до нас ім'я П. Куліша, його творчість, що вимагає нового погляду та оцінки.

Свого часу М. Коцюбинський у листі до І. Франка писав: "Минуло вже чотири роки, як помер П. Куліш, — і дедалі все видніше і видніше стає, яку велику вагу в нашому письменстві має це славне ім'я; а яку матиме своїми роботами, що тільки тепер виявляються на світ, — про те можна догадуватися. Могучий майстер української мови й творець українського правопису, благородний поет "Досвіток", перекладач Шекспірових і Байронових творів, а також Біблії, автор "Записок о Южной Руси", "Чорної ради" і сили інших цінних праць — має право на нашу велику повагу і вдячність".¹

Отже, не можна сказати, щоб ім'я П. Куліша було зовсім забуте, але в добу "розвинутого соціалізму" саме через ідейні погляди на українство через призму його праць і творів воно згадувалося більше в негативному, ніж в позитивному плані. Ідея згуртування народу як окремої самодостатньої нації, що має свої непересічні цінності і, безумовно, заслуговує на державність, пронизує наскрізь творчу спадщину та науково-дослідницькі праці П. Куліша. Саме цю самодостатність (якщо не сказати унікальність) митець намагався довести кожним своїм твором, кожною своєю працею. І саме за цю

ідею згуртування українства, національну ідею (у сучасному, позитивному розумінні цього слова) в радянські часи його окремі твори вилучалися із бібліотек, а часто і знищувалися. Скажімо, ще зовсім до недавнього часу (1994 р.) наші сучасники майже не чули про фольклорно-етнографічне видання П. Куліша "Записки о Южной Руси", де він не просто пропагує українську народну творчість, українське слово, думу, пісню, легенду, а виступає аналітиком, методистом запису фольклору, але й організатором, засновником фольклористичної школи, об'єднавши навколо себе однодумців-патріотів. Адже фольклор як форма самовираження духовності, або "духу" народу, і є чи не найчутливішим, найбільш глибоким мірилом його єдності та згуртованості.

Однодумцями та помічниками у пропагуванні та збереженні української народної творчості були брати Білозерські, Лев Жемчужников, його дружина Олександра Білозерська (Ганна Барвінок), а першими наставниками та вчителями-порадниками — М. Максимович, М. Костомаров, О. Бодянский, С. Ніс та ін. Тому, маючи сьогодні навіть лише два томи праці "Записки о Южной Руси", що планувалася як постійне періодичне видання, можемо говорити про П. Куліша ще й як дослідника-фольклориста, який створив свою власну школу, відпрацював свій стиль та методику роботи у цій галузі української науки, видав синтезовану працю із цілком науковими коментарями.

Сьогодні, великою мірою дослідивши згадану та інші праці П. Куліша у галузі збереження та пропагування української народної творчості, вчені відносять його до культурно-історичного напрямку в українській фольклористичній, яка, маючи вагомі досягнення в галузі народознавства, пізніше визначила і відповідний напрям у літературі. У рамках цього напрямку в добу романтизму національна ідея, ідея згуртування українства як самостійної нації проявилася через всебічне захоплення усною народною творчістю і через виявлення її в культурі кожного народу (що, зокрема, пропагувало й Кирило-Мефодіївське братство). Реалізується цей напрям у збиранні фольклорно-етнографічних матеріалів, їх публікації, вивченні, трансформації у художню літературу. Ідея національної самоідентифікації вимагає в той час від українських фольклористів створення певної системи народознавчих

поглядів, в яких би відображалася потреба національного згуртування та самостійного існування нації. Я. І. Гарасим у дисертації "Культурно-історична школа в історії української фольклористики" пише: "Головними заслугами культурно-історичної школи (до якої, як вище зазначено, відносять і П. Куліша — Ж. Я.) є: 1) опрацювання історично-генетичної методології; 2) нагромадження великого культурно-історичного матеріалу та досвіду текстологічного аналізу; 3) побудова історії фольклористики на об'єктивно-наукових засадах; 4) своєрідна еластичність доктрини, що дозволяла сприйняття нових ідей і проходження певної еволюції, а також зумовила її здатність до відгалужень, які формували нові напрями в науці, методи і школи".²

Теоретично осмисленою ця школа була лише в кінці XIX ст. Твори письменників першої половини цього століття своїми ознаками говорять лише про практичну приналежність до неї. Які критерії вважалися при цьому основними? Професор М. Наєнко наголошує, що "ішлося відтак про всебічний і цілісний підхід до твору, про єдність у ньому змісту і форми, про зв'язок його з фольклором і історичною епохою, що було принциповим положенням формованої тоді історичної школи літературознавства".³

До "Записок о Южной Руси" як комплексного аналітичного фольклорного видання П. Куліш прийшов не відразу. Перебуваючи в оточенні зацікавлених народною культурою діячів, збираючи і записуючи фольклор, він дійшов до межі, коли мусив зреалізуватися як фольклорист, дати вихід накопиченому матеріалу. І у 1847 р. він видає першу фольклорну збірку "Украинские народные предания", до якої, як пізніше можна простежити із листування, ставився надзвичайно трепетно. Про це дізнаємося із його листа від 3 серпня 1846 р. до О. Бодянского, якому П. Куліш передавав збірку для видання: "Передаю Вам мій скарб з таким почуттям, з яким матір передає своє дитя на руки мужеві, знаю, що Ви належно оціните його, збережете і для справи використаєте, як не можна краще".⁴

Звичайно ж, видаючи "Записки о Южной Руси", П. Куліш виступає уже не лише більш зрілим, досвідченим фольклористом. Ця праця, як і інші його власні художні твори, і особливо історичний роман "Чорна рада", стали яскравим свідченням патріотичного кредо письменника. "Запискам о

П Южной Руси" високу оцінку дає М. Костомаров у своїй ґрунтовній рецензії, надрукованій в "Отечественных записках" (№6 за 1857 рік). Він пише, що багатство творів української поезії не є новиною в той час, але "книга г. Кулиша является как бы для того, чтобы показать, что богатство народных памятников еще не исчерпано". Критик також відзначає "особые достоинства" Кулішевої збірки: "...Наступила потребность знать и отображать свою народность основательно, со всеми ее изгибами. Никто с такою безукоризненностью не удовлетворяет этой потребности в научном смысле, как г. Кулиш, в своих легендах, преданиях и поверьях, записанных им со слов народа... Г. Кулиш передает нам народную речь о прошедшей жизни народа без примеси личного соучастия".⁵

Фольклористична діяльність П. Куліша була досить помітною на тлі фольклорно-культурологічного процесу першої половини XIX ст., так само й літературно-художніх творів, для яких фольклор став основою як за використанням сюжетних мотивів, так і структурологічно, а не лише формально введеними в сюжет ілюстраціями.

Ідея зближення літературної творчості та фольклору протягом XIX століття пропагувалася серед української інтелігенції та письменства як така, що сприяє консолідації етносу, нації в умовах перебування її під гнітом іношої держави. Про це вже у той час писали у своїх дослідженнях такі відомі вчені, як М. Максимович, М. Костомаров, М. Сумцов, О. Потебня, М. Шашкевич та ін. Органічна єдність фольклору та літератури стала основним критерієм для визначення її народності. Стосовно цього дослідник літературного процесу на Україні в перші десятиріччя XIX ст. М. Т. Яценко зауважує: "В силу історичних обставин нова українська література не тільки в перші десятиріччя XIX ст., а й пізніше виступає як головний фактор самоусвідомлення народу. Основними її ознаками є мова, органічний зв'язок з фольклором, народність, що від вимоги колориту розуміється з часом уже як відображення внутрішнього та зовнішнього життя народу".⁶

Особливо наближеною до народної творчості є мала проза Пантелеймона Куліша, зокрема, його оповідання, написані українською мовою. Шляхом олітературнення фольклорних розповідних жанрів письменник виробив свій тип оповідання, що ніби

стоїть на межі фольклорного та літературного. Художня природа його оповідань часто визначається жанровими ознаками тих народних творів, які покладені письменником в основу; деякі ж оповідання за жанром суто авторські, хоч і зберігають свою народнопоетичну структуру оповіді. Особливість поезики малої прози П. Куліша полягає ще й у тому, що ці твори у нього не "пишуться", а "розповідаються". Започаткував цей прийом в українській літературі ще Г. Квітка-Основ'яненко.

Дуже цікавими, оригінальними, несхожими на інші є ідилії П.Куліша "Орися" та "Гордовита пара". Дослідник творчості письменника Є. Нахлік влучно називає "Орису" "маленьким шедевром на зорі нової української прози".⁷ В цьому дійсно невеликому оповіданні ми бачимо втілення мрії людей про власне життя, майбутнє, народне уявлення про щастя, де бажане видається за дійсність. Ідилічне соціально-побутове оповідання П. Куліша відрізняється від оповідань такого типу інших письменників XIX ст. тим, що у ньому відсутній реальний життєвий конфлікт. Існуюче тут висвітлюється як здійснення бажаного, а бажане переходить реальність. Це ідеалізовано-ідилічне відображення мрії про життя пересічної людини у тогочасному українському народному середовищі.

Мабуть, найбільш унікальним у плані відображення єдності та самоідентифікації українства як нації з її високою культурою та рівнем національної самосвідомості є перший український історичний роман П. Куліша "Чорна рада". Твір був написаний і надрукований українською мовою, що зробити на той час в умовах і перешкодах, які створювала для українства Російська імперія було надзвичайно складно. Але це дало змогу передати неповторний національний колорит відтворених подій, психологію народу, його самобутній характер, оригінальну культуру.

Про це писав сам автор: "И, при всем том, я напечатал свою книгу на языке южнорусском. Я долго изучал его в письменных памятниках старины, в народных песнях и преданиях и в повседневных сношениях с людьми, не знающими никакого другого языка, и раскрывшиеся предо мной его красоты, его гармония, сила, богатство и разнообразия дали мне возможность исполнить задачу, которой до сих пор не смел задать себе

ни один малороссиянин, именно написать на родном языке исторический роман, во всей строгости форм, свойственных этого рода произведениям".⁸

Роман "Чорна рада" став своєрідним літописом, де конкретні історичні факти гармонійно поєднані з особливостями національної культури.

Творчий та науковий доробок П. Куліша яскраво свідчать про те, що він усе своє життя, всі свої прагнення і працю поклав на вівтар служіння рідному народу, з яким був близький і який постійно пізнавав, намагаючись збагнути найпотаємніші куточки його душі. Національна ідея, яку він розділяв із учасниками Кирило-Мефодіївського братства, ідея згуртування та утвердження українства як нації незмінно присутня у всіх його працях та художніх творах, є тим підтекстом, який, можливо, лише зараз, в час, коли український народ здобув

незалежність та державність, можуть бути належно осмислені й оцінені у численній спадщині митця і науковця.

Жанна Янковська

1. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. — Нью-Йорк—Торонто, 1984. — С. 9.
2. Гарасим Я. Культурно-історична школа в історії української фольклористики // Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., 1996. — С. 13.
3. Наєнко М. Період нової літератури і формування історичної школи в літературознавстві // Наєнко М. Українське літературознавство. Школи, напрями, тенденції. — К., 1997. — С. 320.
4. Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому (1846—1847 гг.) // Киевская Старина. — 1897. — Т. LVIII. — №9. — С. 405.
5. Костомаров М. Записки о Южной Руси. Издад П. Кулиш. Т. 1. 1856 года // Отечественные записки. — 1857. — Т. С. XII. — №6. — С. 44.
6. Яценко М. Література перших десятиріч XIX ст. // Історія української літератури XIX століття. Книга перша. — К., 1995. — С. 63.
7. Куліш П. Твори в двох томах. — К., 1989. — Т. I. — С. 198.
8. Там же. — Т. II. — С. 475, 476.